

Farum Kirke altertavle og 1500-tallets talesprog

Foredrag holdt for Farum
Lokalhistoriske Forening 4. marts
2008

af sognepræst Jan Asmussen

”Landlig renæssance”. Sådan beskrev min forgængers forgænger provst Henrik Vedel altertavlen i Farum Kirke.¹ Det er et meget enkelt og troskyldigt alter, hvis største antikvariske værdi ikke mindst ligger i antependiet, der med sine slyngede ornamenter fra overgangen mellem gotik og renæssance er ældre end resten af alteret. Dette kan nøjagtigt dateres i kraft af Christian den Fjerdes monogram og årstallet 1599 øverst oppe. Her findes også et lille maleri af Kristi Himmelfart, knap synligt nede fra kirken på grund af den forholdsvis lave triumfbue. Alteret fremstår med to store vinger, som giver bredde til alteret. Selvom de på afstand ser oprindelige ud, er der tale om senere tilføjelser som udtryk for en ”Nachempfindung” af renæssancens formsprog. Man må forestille sig, at alteret i sin oprindelige skikkelse har stået i en mere rektangulær skikkelse.

Det mest iøjnefaldende ved altertavlen er de fire tekstfelter, som er særdeles velbevarede. Øverst er teksten på latin, nemlig indstiftelsesordene ved nadveren, nederst samme ordlyd på dansk. De fire felter blev i 1876 dækket af et oliemaleri af

¹ Vore Kirker i Tekst og Billeder. Frederiksborg Amt, udg. Jørgen Andersen, Hillerød 1957.

Anton Dorph (1831-1914) med Jesus, der vandrer på søen. Dette alterbillede, der i samklang med 1870-erne anslår en mild- alvorlig religiøs stemning og klæder sceneriet i kunstnerens idylliserende opfattelse af italiensk folkeliv, blev i 1951 fjernet og hængt væk bag orglet, hvor det med nogen møje kan betragtes.

De to latinske tekstfelter i altertavlens øverste del gengiver indstiftelsesordene, som de siden oldkirken har været sagt på latin i den vestlige kirke. Der er tale om en sammenskrivning af nadverberetningen i de synoptiske evangelier, dvs. Markus, Matthæus og Lukas, samt et stykke fra Paulus' Første Brev til Korinterne. Det er således kun Matthæus, der nævner *syndernes forladelse* og kun Paulus, der taler om nadveren som *ihukommelse af Jesus*. Den latinske tekst ligger i øvrigt tæt op ad Det Nye Testaments græske tekster.

Det er svært at sige, hvornår de latinske indstiftelsesord sidst har været brugt i Farum Kirke. Det står imidlertid fast, at man før reformationen holdt nadver mindre hyppigt end nu og at den var forbundet med forskellige former for kirketugt. Den udgjorde jo sammen med de øvrige sakramenter (dåb, konfirmation, bod, sidste olie, præstevielse og ægteskab) et af de *frelsesmidler*, som Kristus havde betroet apostlen Peter og dermed den katolske kirke at forvalte. Blev man derfor af kirken udelukket fra nadveren, fik det følger for ens frelse. På grund af nadverelementerne, dvs. brødets og vinens, ganske særlige betydning blev disse opbevaret i et aflåst skab i kirken, formentlig i en niche i muren med en låge for. Der er ikke i dag spor af dette i Farum Kirke.

De nederste tekstfelter gengiver samme ordlyd på dansk. Også her er der tale om en fast liturgisk formulering, der stadig i det store og hele er i brug hver eneste søndag, når der er altergang i kirken. Det nuværende altergangsritual er senest revideret i 1992 på baggrund af ritualen fra 1912 – der er kun ganske minimale forskelle her. Dog nævnes Matthæus-tekstens ord om, at Jesu blod ”udgydes for mange” (Matt 26.28), ikke i det nuværende nadverritual. Når man sammenligner indstiftelsesordene fra dengang og i dag, viser der sig imidlertid interessante sproglige forskelle.

Teksten på altertavlen lyder således:

*Vor Herre Iesus Christus i den Nat der hand bleff forraadt,
tog hand Brødt, tackede oc brød det, gaff sine Discipler, og sagde:
Tager dette hen og æder it,
det er mit Legeme, som giffuis for eder,
det gjører i min Hukommelse.*

*Lige saa tog hand oc Kalcken effter Afftens Maaltid,
tackede, gaff dennem, oc sagde:
Dricker alle der aff, Dette er det Ny Testamentis Kalck i mit Blod,
som udgydis for eder oc for mange til Syndernis forladelse,
Dette gjører saa ofte som i dricke, i min Hukommelse.*

Ordlyden har naturligvis været kirkegængerne bekendt i 1599 fra deres deltagelse i gudstjenesten. Men desuden var det en væsentlig del af den lutherske reformation, at lægfolket blev fortroligt med kristendommens hovedstykker gennem små katekismer, der i første omgang cirkulerede som små bøger og siden blev faste bestanddele af

salmebøgerne – en praksis, der har holdt sig til i dag.

For Martin Luther var det nemlig nødvendigt, at kristendommen ikke blot fik skikkelse i et af kirkeinstitutionen forvaltet og fortolket ritual. Det afgørende var den personlige religiøse overbevisning og forankringen af kristendommen i lægfolket. Det krævede viden og læseevner. På sine rejser i de fyrstedømmer, som efterhånden tilsluttede sig reformationen, fandt Luther stor vankundighed på kristendommens vegne. ”Bønderne lærte intet, vidste intet, bad ikke”, skriver han. Allerede fra 1523 havde han regelmæssigt holdt prædikener om katekismens hovedstykker og udgav dem så småt udgive i en lille ”bedebog”, som ikke er bevaret.. Om katekismens betydning for gudstjenesten og livet i familierne skriver han i 1526 i skriftet om Den Tyske Messe: ”For det første trænges der til en tydelig, ligefrem, enfoldig og god katekismus. En sådan ved jeg ikke at sammensætte bedre og simplere, end den har været fra kristendommens begyndelse og hidtil, nemlig de 10 bud, troen og fadervor. I disse tre stykker står alt kort og tydeligt, hvad en kristen behøver at vide. ... På prædikestolen bliver den daglig eller til visse tider at udlægge, og hjemme i husene bør den morgen og aften forelæses eller foresiges af børnene og tyendet. Og det ikke alene så, at de lærer ordene udenad, således som hidtil har været tilfældet, men så at man spørger dem stykke for stykke og lader dem svare, hvad ethvert betyder, og hvorledes de forstår det”.

Med denne pædagogiske programerklæring var den lutherske lille katekisme født. To år senere, i 1528, udgives den første katekisme som en hustavle – en plakat ville vi sige – til ophængning i hjemmene, og i 1529 udkommer den i bogform. Ud over budene, trosbekendelsen og fadervor medtager Luther stykkerne om dåb og nadver og indføjer mellem disse et stykke om skriftemålet. Herefter har katekismen seks dele. Siden tilføjes i senere udgaver Luthers morgen- og aftenbønner. På det organisatoriske niveau arbejder Luther med etablering af skoler, hvor katekismen kunne indgå som læsestof. Et kvalificeret bud er, at analfabetismen i Tyskland på Luthers tid var over 90%. For Luther var der ingen tvivl om, at tre kulturaktiviteter skulle ledsage den protestantiske reformation: at læse, at skrive og – ikke mindst: at synge med børnene.

I Danmark blev den lille katekismus efter reformationens indførelse 1536 det mest udbredte vidnesbyrd om konfessionsskiftet. Men i modsætning til Tyskland følges reformationen – formentlig af økonomiske grunde - ikke af samme hurtige udvikling på skoleområdet. Kirkeordinansen fra 1537 omtales alene de allerede bestående latinskolerne, ligesom skriveskolerne i købstæderne overlades til øvrighedens initiativ. Skoler i landsbyerne nævnes ikke med et ord. Derfor er det svært at sige, hvordan katekismen præcis har været brugt af præster og degne i årtierne efter reformationen. Imidlertid står det fast, at oversættelser af Luthers lille katekismus kom i stort tal i årene efter reformationen. Jørgen Sadolin og Frans Vormodsens udgaver er fra henholdsvis 1532 og 1537 og tiltænkt brug i gudstjenesten – bevaringstilstanden for disse katekismer er efter min viden meget dårlig, og jeg kender ikke deres oplag.

Men i samme år som Vormodsens udgave, altså i 1537 udkommer en oversættelse af katekismen, som får en vældig betydning. Det er Peder Palladius (Peder Plade), som udgiver en oversættelse af Luthers katekismus udtrykkeligt til brug for degne. Den omfatter samme dele som Luthers original og er udtrykkeligt lagt an på undervisning. I perioden fra 1537 til 1599, hvor vores altertavle er fra, udkommer Peder Palladius' katekismus som selvstændigt skrift ikke færre end 18 gange. Man ved meget lidt om

størrelsen på oplagene, men da den kun omfatter 64 sider i duodez-format, altså halvoktav, har den kunnet trykkes på to ark. Et lidt optimistisk bud er en oplagsstørrelse på 1000 eksemplarer. Hvis man for regnestykkets skyld antager, at samtlige bøger stadig var intakte i 1599, giver det et anslået antal eksemplarer på knap 20.000 i det dansk-norske område. Til sammenligning blev Christian III's bibel i 1550 trykt i 3000 eksemplarer med henblik på at ligge i hver af kirkerne i Danmark og Norge. Man kan altså konkludere, at der i hvert kirkesogn har været under 10 katekismer. Desværre er de tidlige Palladius-katekismer også kun bevaret i 2-3 eksemplarer: små bøger slides hurtigt. Først med integrationen af katekismen i salmebøgerne er der en rimelig bevaringstilstand.

Palladius' katekismetekst er det bedste bud, vi har på et forlæg til nadverordene på dansk. I Palladius' alterbog, som udkommer i 1556, er dåbsritualet og vielsesritualet anført, men ikke nadverritualet. Lad os derfor prøve at sammenligne altertavlen i Farum med Palladius' katekisme fra 1537.

Hvordan ser så det danske sprog, som findes i Palladius' katekisme, ud i sammenligning med teksten på Farum Kirkes altertavle? En sammenligning viser, at teksten ikke er identisk:

Palladius skriver således:

*Vor Herre Iesus Christus i dend nat hand blef forraad
tog hand brødet tackede oc brød det oc gaf sine Disciple oc sagde:
Tager dette hen og æderet det er mit Legeme som gifuis for eder:
det gjører i min hukommelse.*

*Lige maade tog hand oc Kalcken efter Aftens Maaltid tackede gaf dennem oc sagde:
Dricker alle der af dette er det ny Testamentis Kalck i mit Blod
som udgivuis for eder til Syndernes forladelse
Dette gjører saa ofte som i dricke i min hukommelse.*

En sammenligning mellem de to tekstformer kan give anledning til flere spekulationer og hypoteser, som i denne sammenhæng kun kan fremsættes. Afprøvningen må vente til et senere tidspunkt eller overlades til forskere med ekspertise i dansk skriftsprog i 1500-tallet..

1) Umiddelbart skulle man mene, at de 60 år mellem Palladius- og Farumteksten betyder, at sidstnævnte tekst virker mere moderne. Sådan er det måske, omend altertavlens danske sprog umiddelbart virker mere arkaisk end Palladius: "bleff" skrives med dobbeltkonsonant, "æderit" frem for "æderet" og andre små detaljer. Hvad er det, der sker med sproget i de 60 år? Eller er forklaringen, at altertavlens ord slet ikke bygger på Palladius, men på et ældre dansk altergangsritual?

2) Teksterne fra 1500-tallet giver anledning til interessante spekulationer over, hvordan det danske sprog mon har lydt dengang. Disse spekulationer kan ingen, som stiller sig og læser altertavlens danske tekster højt, unddrage sig: hvordan lød det egentlig? Det er faktisk muligt, at man – uden at ane det – kommer til ramme noget af sprogtonen fra 1500-tallet. Det har at gøre med det forhold, at det danske sprog jo ikke havde nogen fast retskrivning og man derfor uvilkårligt forsøgte at gengive det

hørte dansk, når man skrev. Om Christiern Pedersen, som allerede i 1529 udgav Det Nye Testamente på dansk og derved var med til at lægge en vigtig grund for et senere kodificeret dansk skriftsprog, har man den overlevering, at han virkelig bestræbte sig på at skrive sådan, som folk talte. Målet var altså at gøre forskellen på det talte og det skrevne dansk så lille som mulig. Uden tvivl har denne skriftsprogsnorm afgørende betydning for teksten på vores altertavle, og der kan drages forsigtige slutninger om talesproget. Om man kan ramme originaltonen, er jo helt umuligt at sige. Men man kan trøste sig med, at man ganske givet kan drage mere troværdige slutninger fra skrift til tale end i dag, hvor dansk tale og dansk skrift virkelig ligger langt fra hinanden. Når vi så kommer til forskellen på Palladius' og altertavlens skriftsprog, melder et virkelig hypotetisk spørgsmål sig: skyldes forskellene mellem Palladius og Farum lokale forhold, altså dialektmæssige forskelle? Er Farum Kirkes altertavle i virkeligheden et vidnesbyrd om datidens nordsjællandske sprog? Man kan ikke sige noget som helst med sikkerhed, men man kan jo gå på opdagelse i teksten.

Kilder:

Joakim Larsen: Bidrag til Den Danske Skoles Historie (bd. 1 (1536-1784), 1916 (genoptryk 1984)

Jørgen Andersen: Vore Kirker i Tekst og Billeder. Frederiksborg Amt, Hillerød 1957
- og en lang og god samtale med Jørgen Jark

Faum Kirkes altertavle 1599:

*Vor Herre Iesus Christus i den Nat der hand bleff forraadt,
tog hand Brødt, tackede oc brød det, gaff sine Discipler, og sagde:
Tager dette hen og æder it,
det er mit Legeme, som giffuis for eder,
det gjører i min Hukommelse.*

*Lige saa tog hand oc Kalcken effter Afftens Maaltid,
tackede, gaff dennem, oc sagde:*

*Dricker alle der aff, Dette er det Ny Testamentis Kalck i mit Blod,
som udgydis for eder oc for mange til Syndernis forladelse,
Dette gjører saa offte som i dricke, i min Hukommelse.*

Peder Palladius 1537:

*Vor Herre Iesus Christus i dend nat hand blef forraad
tog hand brødet tackede oc brød det oc gaf sine Disciple oc sagde:
Tager dette hen og æderet
det er mit Legeme som gifuis for eder:
det gjører i min hukommelse.*

*Lige maade tog hand oc Kalcken efter Aftens Maaltid
tackede gaf dennem oc sagde:*

*Dricker alle der af dette er det ny Testamentis Kalck i mit Blod
som udgivuis for eder til Syndernes forladelse
Dette gjører saa ofte som i dricke i min hukommelse.*

Altergangsritualet 1992:

*Vor Herre Jesus Kristus i den nat, da han blev forrådt,
tog brødet, takkede og brød det, gav sine disciple det og sagde:
»Tag dette og spis det;
det er mit legeme, som gives for jer.
Gør dette til min ihukommelse!«*

*Ligeså tog han også kalken efter aftensmåltidet,
takkede, gav dem den og sagde:*

*»Drik alle heraf; denne kalk er den nye pagt i mit blod,
som udgydes for jer til syndernes forladelse.
Gør dette, så ofte som I drikker den, til min ihukommelse!«**